

Як виникла казка?

Нині, коли казка стала літературним жанром для дітей, розвагою для наймолодших, важко віритися в її довгий, тисячолітній шлях. Однак вчені доводять, що казка — один із найдавніших видів людської творчості. І виникла вона ще в первісну епоху, коли людство проходило свою дитячу пору. Так-так, ще коли ми, либонь, жили в печерах... Щоправда, тоді вона не називалася казкою і не була забавою. Це була вагома частина обрядів, вірувань, магії. Розповідали її найповажніші старійшини: чаклуни, жерці чи вожді.

Саме з тих доісторичних часів до нас прийшли казки про тварин. В ту добу люди вірили, що все довкола має душу: вогонь, річка, дерево. Що вже казати про живі створіння! Люди вважали їх рівними собі, а то й вищими. Тому вони їм поклонялися, обирали їх симво-

лами родів, приносили їм жертви, замовляли їх перед полюванням. В тому числі розповідали про їхню хитрість, вірячи, що таким чином самі набувають кмітливості своїх ворогів чи жертв. Це й було зародженням казок про тварин.

Тому в казках звірі розмовляють, мають людські характери і стосунки. Ба, навіть одружуються з людьми і народжують спільних дітей! (На Закарпатті побутують казки про людського сина ведмедиці чи собаки). Усе це залишки первісних вірувань доісторичної людини. Для неї це була зовсім не вигадка, а істина. За Тейлором, психіка первісної людини відповідає психіці дитини. Від психіки людини сучасної вона відрізняється тільки своєю примітивністю.

«Народні казки є зліпком зі світу в тому вигляді, в якому він поставав у розумі первісних людей, і не виникає сумніву, що всі уявлення, якими б абсурдними вони нам не здавались, у свій час були звичайними догмами», — пише відомий дослідник Дж. Фрезер.

Через те, що казки про тварин — найдавніший пласт казкового фольклору, їх залишилося небагато. У загальному переліку казок їх не більше 10%. Цікаво, що оповідей про свійських тварин взагалі майже немає. Їх можна

порахувати на пальцях. Це зумовлено тим, що людство приручило тварин значно пізніше. Зате найбільше казок про хижаків — вовка, лисицю, ведмедя. Саме їх обирали своїми тотемами первісні люди, тому й старалися перебрати їхню «мудрість» через замовляння-казку.

Чарівні або фантастичні казки (найпопулярніший казковий пласт) виникли значно пізніше. Але все-одно це було дуже давно, ще в дохристиянську епоху. Якщо казки про тварин виникли з обрядів, то чарівні казки — з міфів, уявлень про довколишній світ. У давніх греків, між іншим, не було окремого слова на позначення казки. Усе це вони називали словом «міф». І так само свято вірили в істинність міфу, як первісні люди — у заклинання вовка чи ведмедя. Але, коли людство перейшло на інший щабель розвитку і міфи перестали бути сакральними, стерлися імена їхніх героїв і місцевостей, то вони стали казками: оповідями про фантастичні пригоди, двобої з чудовиськами, драконами, чаклунами, врешті-решт — боротьбу добра і зла, в яких добро перемагає.

Яскравий приклад — «літаючий кінь», гібридна істота, яка поєднує коня і птаха, що перенеслася із давньогрецьких міфів в народні казки.

Якщо уважно читати казку, то надібаємо ціле сузір'я уявлень старожитніх часів. Тут і «кровна помста» (вбити треба не тільки дракона, але і його братів), і «жертвопринесення» (пожертва власними дітьми, яких батько відводить у ліс на загибель), і канібалізм (баба-яга хоче спекти Івася), і оживлення мертвих («жива і мертва вода»), і «табу» (порушення заборони призводить до біди), і чимало «темних» місць, які ми не можемо пояснити з позицій сучасної людини.

Відомий український фольклорист Володимир Гнатюк вважав, що наші казки «належить уважати за останки давніх арійських міфів». Про народну казку він пише таке: «Через те, що казки дуже давні, а деякі з них мають навіть по кілька тисяч літ, заховалося в них багато останків далекої від нас старовини, не зважаючи на те, що вони переховувалися не в письмі, а в устах народу, та що підлягали вічним змінам... Їх оповідали діди батькам, батьки синам, сини внукам, ті переймали їх і передавали далі своїм нащадкам. Сталої форми казки не мали ніколи, тому оповідачі могли переказувати їх зовсім довільно, одне пропускали, що їм не подобалося, інше додавали. В казках залишалася, проте, старовин-

на основа... Для уважного історика культури представляють через те казки велику вартість, і він легко зможе відрізнити в них усі нарости та пізніші додатки, які, зрештою, для нього та кож будуть не без інтересу».

Чарівні казки виникли в дохристиянську епоху, бо чаклунство і магія, без яких вони немислимі, тут сприймаються як позитивні речі. Мабуть, тому церква засуджувала казки, а то й цілком відверто боролася з ними. Либонь, через це народні казки стали записувати так пізно — аж у ХІХ столітті.

Там, де християнства не було, казковий епос був зафіксований значно раніше. Так, знамениті індійські казки «Панчатантра» записують ще в ІV столітті до нашої ери, а арабські «Тисяча й одна ніч» — в Х столітті нашої ери.

Подібність сюжетів з індійськими казками навіть породило цілу теорію про запозичення європейцями цих мотивів через арабські країни. Однак пізніші відкриття вчених таких же сюжетів у народів, з якими не могло бути ніяких контактів, привело до думки, що подібні казки виникають там, де з'являються для цього подібні передумови. Ясна річ, що теорію міграції текстів при цьому не було відкинуто. Просто народна казка мала різні шляхи поширення.

Фінський учений Анті Аарне навіть спробував зібрати докупи всі відомі на той час казкові сюжети. У 1910 році вийшов його «Показчик казкових типів», який для казкознавства має таке ж значення, як для хімії — періодична система Менделєєва. Кількість сюжетів виявилася вражаюче малою. І хоча Аарне передбачив для свого показника 2400 номерів (з урахуванням ще не заповнених пробілів), фактичне число встановлених типів не перевищувало тисячу. Кожен тип казки отримав назву та номер, і був поданий у короткому, схематичному переказі. Тепер будь-яку новозаписану казку можна було звіряти за цим показником. Виявилось, що абсолютна більшість народних казок мають інтернаціональний характер.

Для чарівних казок у показнику Аарне надається 450 номерів сюжетів, із яких досі не всі заповнені. Дослідники зазначають, що фантастичні казки складають третину всього казкового епосу.

Найбільшу ж частину (близько 60%) займають соціально-побутові казки. Це й не дивно, адже вони виникли найпізніше, через що їх вважають найбільш національними. Вони настільки близькі до реалій, що Володимир Гнатюк називав їх «новелами». До речі,

слово «казка» латиною звучить як «фабула». Вчені вважають прикінцевою межею творення народної казки — 16-17 століття. Фактично перед її літературним записом. І це була, безсумнівно, соціально-побутова казка, яка побутувала в Європі з античних часів.

Її головною особливістю є гумористичний характер. Події, на відміну від чарівної казки, у ній не віднесені у далеке й невизначене минуле, часто оповідач підкреслює, що все відбувалося насправді, навіть на його очах. Тут діють універсальні типи героїв. Ніякої індивідуалізації, кожен герой — це функція (хитрий корчмар чи злодій, бідний селянин і так далі). Характери персонажів незмінні, вони визначаються одним штрихом. Однак дія будується за законами казки: зло покаране, добро нагороджене.

Найчастішим героєм побутової казки є або дурень, або хитрун. Причому симпатії оповідача на їхньому боці. Бо ж народ любить трохи дурнуватих, але незлобивих, і навпаки — не полюбляє розумних, що думають лише про себе. В українському фольклорі не витворилося такого загальновідомого героя на кшталт німецького Уленшпігеля чи середньоазіатського Ходжи Насреддіна. Тому в нас вони

мають різні ймення та ремесла. Саме в соціально-побутових казках найвиразніше відчувається психологія народу, його ментальність.

За законами казки

Народна казка є набагато складнішим художнім феноменом, аніж це може здатися на перший погляд.

Справжню революцію у казкознавстві зробив російський вчений Володимир Пропп. Німець за походженням (справжнє ім'я — Герман Вольдемар), він опублікував у 1928 році книжку «Морфологія казки», в якій твердив, що всі казки будуються за одними законами, які можна з математичною очевидністю проілюструвати.

Щоправда, його погляди радянською наукою були визнані формалістичними (мовляв, вивчення людини як живого організму він замінює розгляданням скелета), а сам учений потрапив в опалу. Тридцять років його книжку критикували, однак Володимир Пропп не змінив своїх переконань, хоч це обійшлося для нього обширним інфарктом і тривалим періодом мовчання.